

K. Horváth Zsolt

Az alexandriai pillanat

Az Európai Iskola két globalizáció metszéspontjában, 1945–1948

Kiscelli Múzeum,
2021. IX. 9. – XI. 21.

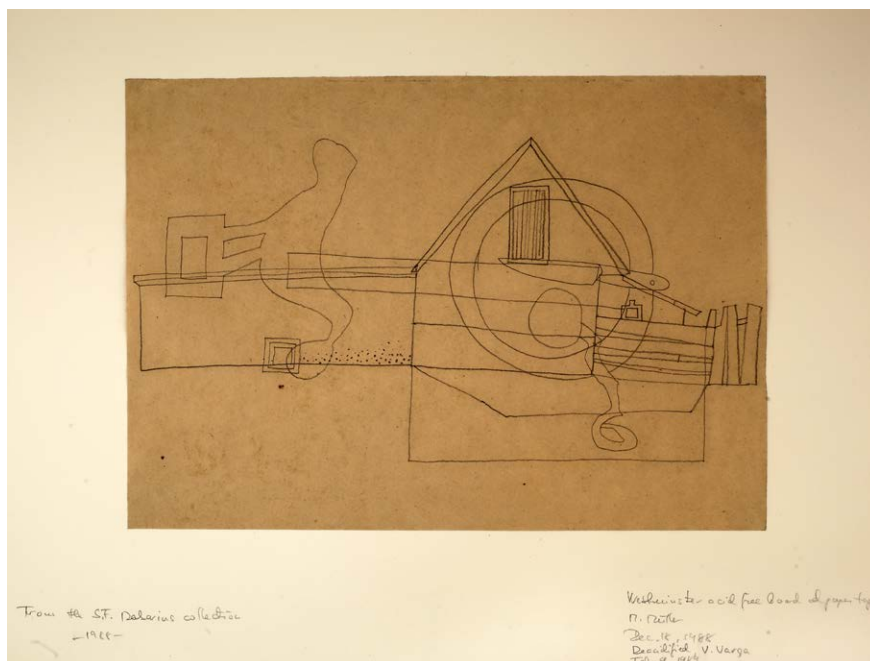
Makarius Sameer (1924–2009) egyiptomi kopt származású képzőművész budapesti főiskolai tanulmányai után csatlakozott az Elvont Művészek Csoportjához, majd 1946-ban egy, a progresszív művészet válogatott anyagát tartalmazó mappát vitt Svájcba, melyből ott Max Bill rendezett kiállítást. Makarius párizsi és kairói tartózkodása után, 1953-ban Buenos Airesben telepedett le, ahol többször kiállította a mappa anyagát. Az anyag 1988-ban Müller Miklós New York-i gyűjteményébe került, aki 2006-ban ajánlotta fel azt a Fővárosi Képtárnak. A három földrészt megjárt, izgalmas műveket s a hozzájuk kapcsolódó történeteket mutatja be most a múzeum kiállítása. A gyűjtemény keletkezésének és sorsának kalandos geopolitikai és ideológiai hátteréről szól az alábbi írás.

1976 őszén Huszár Tibor, Hanák Gábor, Csoóri Sándor és Sára Sándor dokumentumfilmet készítettek Bibó Istvánról. A munka végeztével a betegeskedő Bibót kikísérték az őt hazaszállító autóhoz, ahol Huszár Tibor leírása szerint elméleti fejtegetésekbe kezdtek a történelmi és biológiai idő aszinkronitásáról. Az eltérő minőségű és ritmusú időtapasztalatok összeegyeztethetlensége annyiban problematikus, amennyiben szűkíti a világra és önmagára reflektáló ember cselekvési terét. Az adoma szerint az idős Bibó a beszélgetést azzal zárta: „S mit vésnek majd az én fejfámra? Bibó István. Élt 1945–1948.”¹

Bibó István személye és gondolkodása, valamint az Európai Iskola közössége között nem sok kapcsolódási pontot lehetne említeni. Az azonban biztos, hogy a háború utáni újjáépítés akkor egy sor baloldali kötődésű, a Horthy-korszak társadalompolitikájával szembenálló értelmiségi számára az újrakezdés, új társadalom, új művészet, új iskola, új kultúra kialakításának esélyével kecsegtetett.² Amikor az *Európai Iskola Könyvtára* című kiadványsorozat belső címlapján az alábbi programtervezetet olvashatjuk, akkor ezt a kontextust érdemes a szemünk előtt tartani. Így szól a szöveg: „Európa s a régi európai eszmény: romokban hever. Európai eszmény alatt eddig nyugat-európai eszményt értettünk. Ezentúl Egész-Európára kell gondolnunk. Az új Európa csak Nyugat és Kelet szintéziséből épülhet fel. Mindenkinél el kell döntenie, hogy Kr. u. 1945-ben jogosan viseli-e ezt a megjelölést: európai ember. Meg kell teremtenünk az élő európai iskolát, amely megfogalmazza élet, ember, közösség új kapcsolatát.” A programszöveg utalásokban, mégis nagyon világosan fogalmaz, s értelmezése során célszerű továbblépni azon,

amit ismert könyvében Piotr Piotrowski ezzel kapcsolatban megfogalmazott.³ A romokban heverő Nyugat-Európa ugyanis nem csak a Harmadik Birodalom leverése utáni szétlőtt városokat, romba dőlt épületeket, leomlott hidakat, fronton megfagyott bakákat, megerőszkolt nőket és elgázosított embereket jelentette. Hanem a felvilágosodás örökségére fittyet hányó, öntelt, pöffeszkedő, elitista és kolonialista Nyugat-Európát is, mely az I. világháború után a demokrácia és az emancipáció komplex program-

VAJDA Lajos:
Kompozíció, 1937,
ceruza, papír,
22,3×31,5 cm
Fotó: Budapesti
Történelmi Múzeum
↓

↑
ANNA Margit: *Kék fej*, é. n.,
tempera, papír, 13,5×9,5 cm
Fotó: Budapesti Történeti Múzeum
HUNGART © 2021

Kiállítási enteriőr,
60 év alatt Föld körül
Kiscelli Múzeum, 2021
Fotó: Keppel Ákos
←

ját összetévesztette az általános és titkos választójoggal; mely az iskoláit zárva tartotta a szegények előtt; mely továbbra is gyarmatokat tartott és zsákmányolt ki; és mely zsákutcás osztálytársadalmakba szorította mindazokat, akik nem tehetős polgári családokba születtek. Ez a laissez faire liberalizmus kritikája is, mely, Mannheim Károly szavaival, a semlegességet összetévesztette a toleranciával.⁴ Az 1945 után színre lépő új értelmiség tette részé ettől a politikai konszenzustól balra állt: marxisták, szocialisták, anarchisták, korschista kommunisták, szociáldemokraták reménykedtek abban, hogy a bukás, a katasztrófa nagysága jobb belátásra bírja majd az elvakult nyugat-európai politikai elitet.

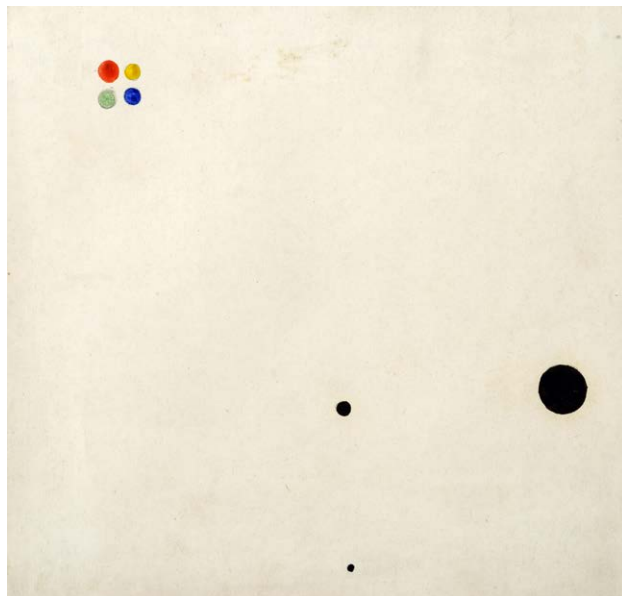
Bármilyen furcsán hangzik is elsőre, ezt a tengernyi jóhiszeműséggel bélelt reményt a szürrealizmus öntötte formába. Azért a szürrealizmus, mert annak transzkontextuális, transzmediális és eleve kulturális cseréken alapuló látásmódja magában foglalta a vágyat, miszerint a gazdasági és politikai hatalmon nyugvó világrend (melynek ázsiója 1945-ben, a háborús pusztítást követően nem volt túl magas) a kultúra ereje révén kaphat csak erőre. A szürrealizmusban a fiatal Walter Benjaminszóló az idős Mérei Ferencig sokan olyan atavisztikus erőt láttak, mely a forradalmi megújulás igényét képes a művészet elitjéből a mindennapi életbe áthelyezni.⁵ A szürrealizmus azért 1) transzkontextuális, mert sui generis összekapcsolódik más tudásformákkal: a pszichológiával, a mélylélektannal, a filozófiával, a pszichiátriával. Azt se felejtsük el, hogy az Európai Iskola programjának írói társadalmi státuszukat tekintve is transzkontextuális értelmiségiek: Gegesi Kiss Pál orvos, gyermekgyógyász, 1949-től a Magyar Tudományos Akadémia tagja, míg mondjuk Mezei Árpád hatalmas műveltsége ellenére pro forma érettségivel rendelkező magántisztviselő, utóbb képesítés nélküli kutató volt.⁶ 2) Transzmediális, amennyiben a képzőművészet mellett a költészet, a próza, a mozgókép nyelvén is képes kifejezni magát; továbbá 3) globális, inspirációit eleve kulturális transferekből meríti, hiszen a nem európai „művészetekkel”, pontosabban a rítusokhoz kapcsolódó törzsi ábrázolásmóddal való találkozásból született. Ugyanakkor Louis Aragon és André Breton vezetésével épp a szürrealisták elleneztek a leginkább Franciaországban az 1934-

es, döbbenetes sikert arató gyarmati kiállítást, vagyis a szürrealizmus tisztában volt e kulturális kisajátítás globális politikai és morális tétjével.⁷

Visszakanyarodva azonban Bibó István hipotetikus sírfeliratához, ez a nagy kísérlet épp három évet élhetett, s ez a megállapítás bizony az Európai Iskolára is érvényes. Globális történelmi megközelítésben a folyamatot 1947-ben a Truman-doktrína és a Marshall-terv torpedózta meg, mely a feltartóztatás (containment) jegyében folyósított hiteket a terjedő baloldali befolyás korlátozására. Válaszként a Kominform pár hónappal később nemcsak a kelet-európai országok koalíciós szervezetben működő demokratikus reményeit, de még a szuverenitásra hagyatkozó proletárdiktatúráról szőtt helyi elképzeléseket is eloszlatta. A globális politikai játszmák, a gazdasági és politikai befolyás megszerzése tehát a hidegháború mindkét szereplője részéről gyorsan felmondta a kultúrán keresztüli megújulás eszméjét. Az 1930-as években a Nyugattól, főleg az Egyesült Államoktól tanulni akaró Szovjetunió azonban a hidegháború kontextusában stratégiát váltott, és a tudománystechnikai fejlesztés köntösében jelentkező kihívásokra inadekvát, rossz válaszokat adott. Kalmár Melinda világosan rámutatott arra, hogy Sztálin a tudományos és technikai forradalom súlyát nem jól mérte fel, azt pusztán ornamentikaként kezelte.⁸

A tudomány díszletszerepe abban nyilvánult meg, hogy az egyes diszciplínák nyugati fejlesztésére a Szovjetunióknak nem volt érdemi válasza, Sztálin pusztán ideológiai szerepet tulajdonított neki - valós tudományos eredmények, irányzatok nélkül. A tudományos elsőség tehát a hidegháború egyik terepe lett: a Szovjetunióban felduzzasztották a kutatói hálózatot, ösztönözték a saját, vagyis nem nyugati erőforrásokból táplálkozó kutatásokat. Sztálin megerősítette a rendszer autarkiaját és a Kelet elzárkózó viszonyát a Nyugathoz. Ez a beállítódás nagyjából azt hozta magával, hogy az egyes tudományok területén elég volt *kinyilatkoztatni* a szovjet tudomány fejlettebb voltát.⁹ Ez a rövid válasz arra, hogy 1947-ben a *Világ* miért számolhat be még részletesen Marcel Jean és Mezei Árpád együttműködéséről, s utóbbi 1950-ben miért a nikkel villamos lecsapásának mechanizmusáról szóló szovjet cikket recenzál az *Elektrotechnika* ha-

LOSSONCZY Tamás:
Kompozíció, 1945-46,
akvarell, színes ceruza,
papír, 16,8×16,4 cm
Fotó: Budapesti
Történelmi Múzeum
HUNGART © 2021
→

ZEMPLÉNYI Magda:
Kompozíció, 1946,
színes ceruza, papír,
20,7×30 cm
Fotó: Budapesti
Történelmi Múzeum
HUNGART © 2021
→

sábjain, vagy miért Pavlov egyik könyvét (*Előadások a nagyagyféltekék működéséről*) fordítja magyarra.¹⁰

A szürrealizmus persze nem alaptalanul került az irracionális kategóriájába, hiszen valóban mélyen izgatta a tudattalan, az álom, az imagináció kivetülése, ugyanakkor a liszenkói vagy a „pavlovizált” tudomány metafizikai kinyilatkoztatásai cseppet sem álltak közelebb a felvilágosodás racionalitásához és a tudomány diszkurzivitásához.¹¹ Ahogyan *Az ész trónfosztásában* Lukács György írja: „a dialektikus és történelmi materializmus az a világfelfogás, amelyben a történelem haladása és ésszerűsége a legfejlettebb és legmagasabb formában jut kifejezésre, az egyetlen világnézet, amely a haladást és az ésszerűséget filozófiailag meg tudja alapozni”.¹² A nyugati tudományos és technikai forradalom kihívására tehát a metafizikai kinyilatkoztatásokon nyugvó, szovjetizált tudomány lett a válasz, mely 1949 után valóban nem hagyott teret semmilyen alternatív megközelítésnek.

A kiállításon bemutatott Makarius-mappa anyaga tulajdonképpen ennek a globális történelmi változásnak a mikroszintű lenyomata. Makarius Sameer vagy Marcel Jean magyarországi jelenléte és tevékenysége alapozza meg azt, hogy az Európai Iskola tagjainak, illetve előképeinek munkái a hidegháború éveiben belekerülhetnek abba a nemzetközi körforgásba, mely voltaképpen minden művészeti kommunikációnak vagy tudományos felismerésnek lételeme. Nincs önmagában vett, izolált magyar művészet, és nincs önmagában vett, izolált magyar tudomány – minden cserekapcsolat, minden eszmei-stiláris törekvés par excellence globális, hiszen a kultúra nyelvezete maga is globális. Ennek csak az szabhat határt, ha a politikai akaratképzés úgy véli, „beszéli” a művészet vagy a tudomány nyelvét, tisztában van e kettő inherens céljaival, s hasznot akar húzni belőle. Az Európai Iskola köréhez baráti szálakon keresztül kapcsolódó Tábor Béla egy ízben úgy fogalmazott, hogy a különböző, első látásra talán összeegyeztethetetlennek tűnő kulturális formák, gondolkodásmódok, szellemi törekvések találkozása, cserekapcsolata, egymást megtermékenyítő hatása voltaképpen alexandriai pillanat.¹³ Az eltérő energiák és törekvések ugyanis ideig-óráig szimbiotikus módon egy új kultúra és egy új társadalom kialakításának szolgálatában állhatnak. Ezek után talán nem túlzás azt állítani, hogy a Kiscelli Múzeumban látható Makarius-mappa anyaga ennek az 1945-től 1948-ig tartó „alexandriai pillanatnak” lenyomata.

- 1 Huszár Tibor: Bibó István – a gondolkodó, a politikus. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok, 1971-1979*, Budapest, Magvető, 1986, 3. kötet, 388.
- 2 György Péter – Pataki Gábor: *Az Európai Iskola és az elvont művészek csoportja*, Budapest, Corvina, 1990.
- 3 Piotr Piotrowski: *In the Shadow of Yalta. Art and Avant-garde in Eastern Europe, 1945-1989*, London, Reaktion Books, 2009, 33-40.
- 4 Karl Mannheim: *Diagnosis of Our Time. Wartime Essays of a Sociologist*, London, Routledge – Kegan Paul, 1943.
- 5 Walter Benjamin: A szürrealizmus. Az európai értelmiség utolsó pillanatfelvétele. In Bacsó Béla (szerk.): *Az esztétika vége – avagy se vége, se hossza?* Budapest, Ikon, 1995, 303-319. és Mérei Ferenc: Szürrealizmus és mélylélektan. In Forgács Péter (szerk.): *„Vett a füvektől édes illatot”. Művészetpszichológia*, Budapest, Múzsák, 1987, 9-32.
- 6 Balázs Imre József: Az Európai Iskola művészcsoporthoz értelmiségi modellje és kapcsolathálózata. In Biró Annamária – Boka László (szerk.): *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolatháló, írócsoportosulások*, Nagyvárad – Budapest, Partium – Reciti, 2014, 271-284.
- 7 Charles-Robert Ageron: L'exposition coloniale de 1931. Mythe républicain ou mythe impérial? In Pierre Nora (szerk.): *Les lieux de mémoire*. La République, Paris, Gallimard, Quarto, 1997, 2. kötet, 493-515.
- 8 Lásd Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945-1990*, Budapest, Osiris, 2014, 55.
- 9 Kovai Melinda: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban, 1945-1970*, Budapest, KGRE – L'Harmattan, 2016, 195.
- 10 Kristóf Károly: Egy nagy irodalmi rejtély. Magyar filozófus könyve magyarázza meg a világ legtitokzatosabb költőjét, *Világ*, 1947. január 5., 7. és Ivan Petrovics Pavlov: *Előadások a nagyagyféltekék működéséről*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953. Lásd még Molnár Imre: Pavlov tanainak jelentősége a pszichológiában és a pedagógiában, *Pedagógiai Szemle*, 4. évf. (1954) 2-3. szám, 222-242.
- 11 Müller Miklós: A liszenkóizmus utolsó évei és feltámasztása napjainkban, *Múltunk*, 62. évf. (2017) 3. szám, 52-70.
- 12 Lukács György: *Az ész trónfosztása*, Budapest, Magvető, 1978, 5. kiadás, 516.
- 13 Tábor Béla: Szocializmus, gnózis és oppozíció. In *Személyiség és logosz. Bevezető és kommentárok a valóság őstörténetéhez*, Budapest, Balassi, 2003, 246-248.